

El lèxic. La formació dels mots

La flexió i la derivació.

Fixem-nos en aquests grups de paraules:

mar, sub**mar**í, sub**mar**inista, **mare**jol, **mar**inada, **mar**s

paperera, **paper**s, **paper**er, **paper**, **paper**eria, **paper**ot, **paper**assa

mirador, **mir**ada, **mir**ar, **mir**arem, **mir**aves, **mir**arien, **mir**all, em**mir**allat,
miratge

ricament, **ric**, **rics**, en**ric**uir, en**ric**uiran, en**ric**uia

Cada grup de paraules conté uns sons que es repeteixen. De cada un d'aquests sons en diem **lexema o arrel**, i constitueix la «marca de família», perquè apareix en totes les paraules de la mateixa família. Els lexemes d'aquestes paraules són: **mar-**, **paper-**, **mira-**, **ric-**.

Al lexema s'hi afegeixen grups de lletres, tant al davant com al darrere. Sub-mar-inista, mira-tge, en-riqu-ia... són els **morfemes**.

Els morfemes són molt útils i ens permeten de formar noves paraules a partir d'un únic lexema.

De morfemes n'hi ha de dos tipus:

- **Morfemes flexius**: Són els morfemes que s'afegeixen després del lexema i aporten informació de gènere, nombre, persona, temps...
- **Morfemes derivatius (o afixos)**: Són elements que, afegits a un lexema, porten a la construcció d'una nova idea, una nova paraula, i normalment això es correspon amb una nova accepció del diccionari.

Per exemple, sub-, i -ista, són morfemes derivatius afegits al lexema ma-, -er, -eria, afegits al lexema paper-.

Morfema flexiu

La flexió no dóna lloc a paraules amb nous significats, sinó a formes diferents d'una mateixa paraula. Això ha fet que molt sovint es tractin els morfemes flexius en l'apartat de morfologia quan es parla de la forma de les paraules, i els morfemes derivatius en l'apartat de lèxic i semàntica.

Alguns dels morfemes flexius més usuals són els següents:

– Morfemes de gènere. Indiquen si la paraula (nom, adjectiu, determinant o pronom) és masculina o femenina. Per indicar el femení, els morfemes més usuals són -a, -ina,. (ex. re-ina, nen-a); per al masculí -e, -u (ex. arbr-e, europe-u).

– Morfemes de nombre. Indiquen si la paraula és singular o plural. Els morfemes més utilitzats per al plural són -es, -s, -ns (ex. cadir-es, bou-s, camins).

– Morfemes de persona. Permeten de relacionar el verb amb la persona que fa l'acció. Les persones són representades per jo, tu, ell-ella, nosaltres, vosaltres, ells-elles. Així són diferents les formes cantar-eu i cantar-em. El morfema -eu indica la segona persona del plural, el morfema -em indica la primera persona del plural.

– Morfemes de temps. Indiquen en quin moment es produeix l'acció del verb: present, passat o futur. En la paraula cant-ava, el morfema -ava indica acció passada, en cant-aran, el morfema -aran indica futur.

Separació de lexema i morfemes

Per fer la separació de les parts d'una paraula, haurem de seguir uns passos.

Ho veurem per mitjà de la separació de la paraula calculadores.

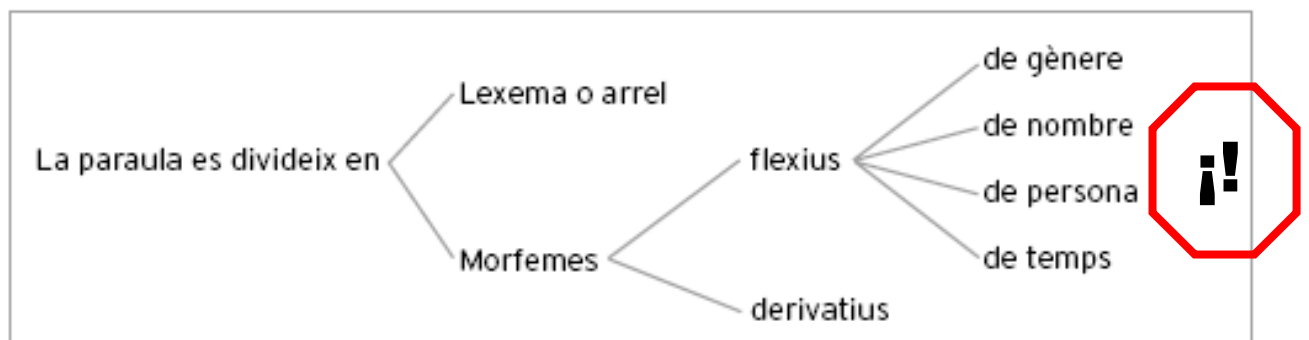
1. Destriar el lexema a partir del mot que tenim i d'altres paraules de la mateixa

família. Cal pensar en formes com calculadores, calcular, càlcul..., i deduïm que el lexema (els sons que es repeteixen) és calcul-.

2. Una vegada separat el lexema, ens queda el morfema –adores. Dintre d'aquest morfema hi podem distingir la forma -es, que indica que la paraula és plural. –es és un morfema flexiu.

3. Ens queda una part, –ador, El morfema –ador afegit al lexema calcul– ens porta a la construcció d'una nova paraula amb un nou significat, «instrument que serveix per calcular»; és, doncs, un morfema derivatiu.

Recorda l'esquema:

La derivació

La derivació consisteix a formar noves paraules afegint uns elements, els morfemes derivatius o afixos, a un lexema. El **primitiu** és la paraula a partir de la qual es formen els nous mots. El derivat és la nova paraula formada a partir del primitiu i amb l'ajuda dels morfemes derivatius.

Primitiu	Derivats
<i>Camió</i>	<i>camioner, camionet, camionàs</i>
<i>Llibre</i>	<i>llibreter, llibreria, llibret, llibreta</i>
<i>Sol</i>	<i>assolellat, solet, ressol</i>

Els morfemes derivatius sempre van associats a un lexema, no poden anar sols. Segons la seva posició en relació al lexema poden ser:

· **Prefixos.** Es col·loquen al davant del lexema. Alguns dels prefixos més utilitzats són els següents:

Aquí tens una llista dels prefixos més utilitzats, tant en català com en castellà i del significat que aporten a la paraula:

prefix	significat que aporta el prefix	exemples
<i>a-, an-</i>	negatiu, oposició	<i>anormalitat, analfabet</i>
<i>ante-, avant-</i>	davant, abans	<i>antepenúltim, avantpassat</i>
<i>anti-</i>	oposició, negació	<i>antinuclear</i>
<i>bes-, bi-</i>	duplicació	<i>besnét, bilingüisme</i>
<i>contra-</i>	oposició	<i>contraindicació</i>
<i>des-</i>	contrari	<i>desaparèixer</i>
<i>inter-</i>	al mig de, recíproc	<i>internacional, intercanvi</i>
<i>intra-</i>	dintre de	<i>intramuscular</i>
<i>extra-</i>	fora de	<i>extraterrestre</i>
<i>hiper-</i>	gran	<i>hipermercat</i>
<i>neo-</i>	nou	<i>neogòtic</i>
<i>post-</i>	posterioritat	<i>postmodernitat</i>
<i>pre-</i>	anterioritat	<i>prehistòria</i>
<i>re-</i>	repetició	<i>repicar</i>
<i>semi-</i>	meitat	<i>semicercle</i>
<i>sobre-</i>	excés	<i>sobrevaloració</i>
<i>super-</i>	gran	<i>supermercat</i>
<i>sub-</i>	per sota de	<i>submarí,</i>
<i>sots-</i>	càrrec inferior	<i>sotspresident</i>
<i>trans-</i>	a través de	<i>transatlàntic</i>
<i>ultra-</i>	més enllà de	<i>ultramarí</i>
<i>vice-</i>	càrrec inferior	<i>vicepresident</i>

· **Sufixos.** Es posen al darrere del lexema. Entre els més utilitzats tenim aquests:

Els sufixos que s'utilitzen en català són molt nombrosos. Aquí tens una llista d'alguns dels més utilitzats (no s'hi inclouen els que ja n'hem esmentat)

sufix	significat que aporta	exemples
-à, -ana	nom de persona, ofici	<i>ciudadà, guardià</i>
-ble	possibilitat	<i>avaluable</i>
-ada	efecte	<i>ganivetada, mossegada</i>
-aire	ofici	<i>boletaire, cantaire</i>
-ança, -ància	resultat de l'acció del verb	<i>assegurança, ignorància</i>

-ant	persona que fa una acció	<i>cantant, ajudant</i>
-ar, -er, -ir, -re	verb	<i>cantar, cosir, veure</i>
-atge	operació tècnica	<i>aterratge</i>
-ció	nom relacionar amb un verb	<i>avaluació</i>
-dor, -dora	ofici, objecte, lloc	<i>pescador, batedora, rebedor</i>
-è, -ena	ordinal i partitiu	<i>dotzè, dotzena</i>
-ent	qui fa l'acció	<i>aprenent</i>
-er	lloc, objecte, arbre, planta	<i>formiguer, cendrer, roser</i>
-er, -era	ofici, persona que fa una acció	<i>botiguer, ploraner</i>
-eria	establiment	<i>rellotgeria</i>
-isme	moviment o doctrina	<i>cristianisme</i>
-ista	doctrina, ofici	<i>renaixentista, dentista</i>
-ment	acció o resultat d'un verb, adverb	<i>abonament, malament</i>
-ós, -enc, -or, -is	relatiu a un color	<i>grogós, rorenc, blancor, blavís</i>
-or, -triu	ofici	<i>actor, actriu</i>
-tori	lloc	<i>auditori</i>

Alguns sufixos ens serveixen per formar **augmentatiu**; en aquest cas el sufix indica grandària:

home → *homenàs* *gran* → *grandàs* *porta* → *portassa*
veus → *veuasses* *nois* → *noiassos* *bona* → *bonassa*

També hi ha el cas contrari: sufixos com *-et*, *-eta*, *-ets*, *-etes*, *-im*, *-í*, s'afegeixen a un nom o a un adjectiu i formen un **diminutiu** de la paraula, és a dir, indiquen petitesa. A vegades s'utilitzen en sentit afectuós:

gat → *gatet* *casa* → *caseta* *mica* → *miques*
petita → *petiteta* *pluja* → *plugim* *colom* → *colomí*

Amb l'ajuda dels sufixos *-astre*, *-astra*, *-ot*, *-ota* podem formar els **despectius**, paraules que indiquen menyspreu: *sabata* → *sabatot*, *polític* → *politicastre*, *animal* → *animalot*

El sufix *-íssim* serveix per formar els **superlatius**; indica que la qualitat o el defecte expressat per l'adjectiu es dona en el grau més elevat.

alt → *altíssim*, *nets* → *netíssims*, *bona* → *boníssima*

Els **gentilicis** són paraules derivades amb les quals designem les persones o els objectes en relació al seu lloc de procedència. Es formen amb sufixos com -à, -ana, -enc, -enca, -eny, -ès, -esa, -í, -ina, -ol...

Catalunya → català Canadà → canadenc Mallorca → mallorquí
 Aran → aranès Màlaga → malaqueny

Alguns sufixos ens serveixen per formar **col·lectius**, paraules que indiquen un grup. Són sufixos com -eda, -ar, -ada, -at...

pi → pineda oure → roureda alzina → alzar
 teula → teulada costella → costellada veí → veïnat

. L'infix és un morfema que se situa entre el lexema i el sufix.

Potser és el morfema més difícil de separar; a més, no tots els infixos tenen un significat clar.

A vegades els infixos ens permeten formar dues paraules derivades diferents:

Els infixos més freqüents són aquests:

infix	exemple
-all-	ceb-all-ut, pig-all-at
-an-	jug-an-er, crid-an-er
-ar-	cant-ar-ella, flam-ar-ada, tomb-ar-ella
-atx-	esprim-atx-at
-ass-	enjog-ass-ada, allarg-ass-at
-at-	vil-at-à, lleid-at-à
-et-	pell-et-er, bosqu-et-à
-in-	blanqu-in-òs, emblanqu-in-ar
-isc-	plov-isqu-ejar, endorm-isc-ar
-iss-	aferr-iss-ar, carn-iss-er, pobr-iss-ó
-ol-	cas-ol-à, fred-ol-ic, rat-ol-í
-uss-	embarb-uss-ament, cant-uss-ejar

Procés de formació de noves paraules: la composició.

La composició és un procés que consisteix a formar noves paraules a partir de la combinació de paraules ja existents. El resultat és un mot compost.

Es poden combinar mots de diferents categories gramaticals. Vegem-ne algun exemples:

- verb i nom	<i>penja + robes</i> <i>venta + focs</i> <i>salva + vides</i> <i>para + sol</i>	<i>penja-robes</i> <i>Ventafocs</i> <i>salvavides</i> <i>para-sol</i>
- adjectiu i nom	<i>blanca + neu</i> <i>cel + obert</i> <i>curt + metratge</i>	<i>Blancaneu</i> <i>celobert</i> <i>curtmetratge</i>
- adjectiu i adjectiu	<i>blau + grana</i> <i>agre + dolç</i> <i>físic + químic</i>	<i>blaugrana</i> <i>agredolç</i> <i>físicoquímic</i>
- nom i nom	<i>all + oli</i> <i>col + flor</i> <i>cap + pota</i>	<i>alloli</i> <i>coliflor</i> <i>capipota</i>

Normalment els dos mots que conformen el mot compost s'uneixen sense posar-hi res al mig.

No obstant això, a vegades es fa alguna modificació com, per exemple, afegir una vocal per tal de facilitar-ne la lectura. És el cas de coliflor, físicoquímic, alloli, vistiplau...

D'altres vegades els mots han de portar un guionet. En aquesta mateixa unitat, a l'apartat de gramàtica i ortografia, podràs veure la normativa referent a l'ús del guionet en les paraules compostes.

Ús del guionet en els mots compostos

Els mots compostos s'escriuen normalment sense guionet. Hi ha, però, uns casos en què hem de posar el guionet:

— Quan el primer mot acaba en vocal i el segon comença en s, r o x.
Exemples: para-sol, espanta-sogres, busca-raons, barba-ros, escuraxemeneies, para-xocs.

— En els numerals compostos. Ex: trenta-tres, vint-i-cinc.

— En els compostos formats per dos mots que, si no estiguessin separats, serien difícils de llegir: Exemple: Mont-roig, blanc-i-blau, Puig-reig...

— Mots compostos en què el primer mot és el nom d'un punt cardinal. Ex: sud-americanà, nord-est...

— Els mots compostos repetitius. Ex: tic-tac, zig-zag, nyigui-nyogui, xino-xano, pengim-penjam...

— En algunes expressions com adéu-siau, abans-d'ahir.